

**ВТРАЧЕНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
Києво-Вознесенський монастир XVII–XVIII ст.
у Печерському містечку**

Жіночі монастирі в Україні відрізнялися між собою соціальним складом насельниць. Були обителі, в яких кількісно переважали представниці середніх прошарків населення та соціальних низів. Але були й елітні монастирі, де традиційно контингент насельниць поповнювався головним чином аристократками, як, наприклад, Вознесенський монастир у Києві. Такі обителі жили заможніше, бо «придане» (вступний внесок) їх послушниць був соліднішим, а пожертви людей — щедрішими. Вознесенський монастир був осередком культурно-мистецького життя Києва другої половини XVII — початку XVIII ст.

Основні групи джерел — писемні, картографічні, археологічні та іконографічні — дають нові можливості для дослідження даного монастиря. Окремі писемні джерела (грамоти, документи) дають загальні відомості про етапи історичного формування монастиря. Замітки відомих істориків минулого та праці сучасних дослідників так чи інакше спираються на ці нечисленні документи.

У літературі маємо здебільшого енциклопедичні довідки щодо Вознесенської церкви, пов'язані з її входженням до складу функціонуючої Києво-Флорівської обителі. Слід, однак, визнати, що історія, архітектура та культура Вознесенського монастиря так чи інакше була об'єктом досліджень багатьох археологів та істориків — якщо не прямо, то часто опосередковано, у контексті їх наукових зацікавлень та пошуків. Так, поручик Київського гарнізону В. І. Новгородцев, коли робив географічний опис Києва та Київського намісництва (1775–1786), торкався питань історії Вознесенської церкви [1]. Також Самуїл Миславський та Євгеній Болховітінов згадували, зокрема, і Вознесенський монастир у своїх «Описах Києво-Печерської лаври» [2].

У другій половині XIX ст. варто відзначити працю М. В. Закревського «Описание Киева» (1868) [3]. Саме цей історик був першим, хто розділив відомості про окремо існуючі Флорівський і Вознесенський монастирі. На жаль, невивченою залишилась архітектурна еволюція монастиря.

Стосовно художнього життя та історії Вознесенської церкви як окремого соціального інституту збереглася дуже обмежена кількість повідомлень у дже-релах. Деякі відомості про побут, соціальний склад, заняття послушниць мо-настиря знаходимо в «Описі України» Г. Левассера де Боплана [4]. Певну ін-формацію містять церковні книги, доповіді імператорських комісій та контракт на будівництво київського арсеналу.

У кінці XIX ст. опубліковано дві праці дослідників київської старовини — І. Маніковського [5] та М. Маліженовського [6].

На зламі XX–XXI ст. починається новий етап вивчення історії та архі-тектури Києво-Вознесенського монастиря. Серед сучасних українських іс-ториків слід назвати О. Крайню [7] — дослідницю, яка збирала інформацію про монастир; та О. Сіткарьову, яка, займаючись вивченням історії та архі-тектури Києво-Печерської лаври, велику увагу приділила й історії Вознесен-ського монастиря [8].

Отже, потрібно зазначити, що Києво-Вознесенський монастир (його ху-дожнє життя, архітектура, твори мистецтва тощо) до цього часу не потрапив у коло наукових інтересів мистецтвознавців та істориків архітектури, що, перед-усім, пояснюється тривалим (понад 200 років) військовим призначенням тери-торії, на якій він був розташований.

З писемних джерел дізнаємося про першу дату, яка відноситься до обите-лі. Під 1628 р. Києво-Вознесенський монастир згадується вже як існуючий.

Києво-Вознесенський монастир був розміщений навпроти Троїцької над-брамної церкви Києво-Печерського монастиря. І це не випадково, що монастир був заснований проти головного православного центру Києва.

Про побут та культуру монастиря маємо важливі свідчення з праці фран-цузького військового інженера і картографа Г. Левассера де Боплана «Опис України» [9]. Ці відомості де Боплана ще раз підтверджують той факт, що Вознесенський монастир відносився до числа елітних, адже вільний вихід з церкви був дозволений не в усіх тогочасних монастирях. Про елітність мона-стиря також писав у своєму путівникові К. Шероцький [10].

Під час взяття Києва військами Януша Радзивілла вимерла більшість на-селення. Великі втрати були і у Вознесенському монастирі. Так, Павло Алеппський застав тут майже на половину менше черниць, ніж їх було у 1640 р., коли монастир відвідав Г. Л. де Боплан [11]. Проте, на 1654 р. монастир був уже повністю відновлений.

У 1670 р. головний Вознесенський храм постраждав під час пожежі. У зв'язку з цим ігуменя монастиря Афанасія Султанівна Юдицька (Соломієва) звернулася за фінансовою підтримкою до думного дворянина Малоросійського приказу А. С. Артемонова, про що маємо відповідні документи [12].

У 1688–1707 рр. ігуменею в монастирі була мати Івана Мазепи — Марія-Магдалина Мазепина, уроджена Мокієвська. Вперше вона згадується як ігуменя Вознесенської обителі з 29 січня 1683 р. Імовірно, завдяки її клопотанню обитель отримала царську грамоту від 29 січня, в якій київському воєводі князю П. С. Прозоровському доручалося надати їй 100 рублів та побудувати теплу церкву і відремонтувати колодязь за рахунок міських доходів [13]. Того ж року Іван Мазепа відлив для Вознесенської церкви дзвін вагою 30 пудів 25 фунтів, про що повідомляв надпис на ньому. Згодом цей дзвін потрапив на одну з башт над оборонними стінами Печерського монастиря.

У грудні 1687 р. Марія-Магдалина їздила до Москви, де їй було влаштовано урочистий прийом [14]. На користь цього історик С. Павленко наводить той факт, що І. Мазепа у листі до царів просив їх, щоб вони затвердили монаршими грамотами прохання його матері [15]. Государі Іоанн та Петро Олексійовичі урочисто зустріли як ігуменею, так і чорниць, що її супроводжували, та козаків [16]. Наслідком було позитивне вирішення деяких фінансових питань, що значно поліпшило фінансове становище монастиря та сприяло активізації в ньому ремонтно-будівельних робіт.

Зауважимо, що завдяки меценатству І. Мазепи та значній фінансовій підтримці з боку заможної козацької старшини, Вознесенський монастир досяг свого найвищого розвитку, про що свідчить і ряд універсалів гетьмана [17]. Таким чином, були створені умови для поліпшення самозабезпечення монастиря, збільшення його прибутків.

Ігуменя Марія-Магдалина прикладала багато зусиль для розбудови монастиря. У ньому у 1701–1705 рр. на кошти гетьмана збудовано велику кам'яну Вознесенську церкву. Ігуменя сама дбала про приріст грошей для будівництва [18].

За вказівкою Петра I монастир у 1707 р. мав бути зруйнований і перенесений на нове місце. Варто зазначити, що у 1707 р. лише почалися роботи по будівництву Київської фортеці, які стосувалися і Вознесенського монастиря. Перенесення ж монастиря, мабуть, відбувалося все ж таки пізніше.

Об'єднання Вознесенського та Флорівського монастирів на Подолі відбулося в 1710 чи 1712 рр., що пов'язано з будівництвом і пізнішим розташуванням Арсеналу навпроти Печерської Лаври. Після відселення Вознесенського монастиря його головна церква діяла як військова приходська і проіснувала аж до кінця XVIII ст., коли її розібрали у зв'язку з будівництвом нової будівлі Арсеналу. [19] Церква була святинєю і для військових. Незважаючи на це, її розібрали шцент, вибравши, навіть, фундаментні рови для повторного використання матеріалу в будівництві.

Обмежені картографічні джерела відносяться до XVII–XVIII ст. Першим таким джерелом є план Києва, зображений у книзі лаврського монаха А. Кальнофойського «Тератургима» (1638), на якому змальовано Києво-Печерську

лави та околиці з усіма архітектурними та господарськими спорудами [20]. Монастирська дерев'яна церква та келії зображені на першому плані Києва 1638 р. За цим планом, монастир був оточений дерев'яною огорожею, в якій були влаштовані ворота з боку Лаври. На його території знаходились дерев'яна церква, дзвіниця, келії, студня тощо [21]. А. Кальнофойський так намагався достеменно змалювати зовнішній вигляд монастиря в подробицях, що навіть разом з будівлями і деревами зобразив монахинь за працею. Також поблизу храму зображений колодязь, з якого одна з монахинь набирає воду. На гравюрі видно, що колодязь був під дерев'яним накриттям на чотирьох стовпах. З давніх часів люди завжди оселялися поблизу річок, озер, джерел. Саме останні були непримітні, вважалися дивом природи і найбільше шанувалися [22]. У княжу добу, ще до Вознесенського монастиря на цьому місці було джерело, на якому згодом заснували колодязь, можливо завдовго до створення обителі. Археологічно підтверджено місцезнаходження колодязя — південніше Вознесенської церкви, майже так, як змалювано у плані А. Кальнофойського. Було виявлено півквдратну в плані пляму на глибині 5 м з залишками деревини, інтерпретовану археологами як залишки колодязю. Ним користувались військові аж до останньої чверті XIX ст., поки не розібрали [23].

Початково Вознесенська церква була дерев'яною. Важко уявити архітектурні особливості побудови дерев'яної церкви лише по зображенню, яке міститься на плані А. Кальнофойського. Проте, на основі порівняння дерев'яних церков цього періоду можна гіпотетично встановити її архітектурні риси. Тому звернемося до храмів Печерського містечка, зокрема — церкви Воскресіння Господня, що дуже схожа на Вознесенську церкву, що також зображена на плані А. Кальнофойського [24].

Як зазначає мистецтвознавець Ф. Ернст, за планом церква Воскресіння детально подана в аксонометрії. То була невелика споруда архаїчного типу. На зображенні видно південну і східну частини церкви. Центральний простір являє собою високий чотирьохгранний зруб, вкритий пірамідальним шатром, на якому поставлена восьмигранна главка. Вона має таку ж пірамідальну покрівлю, що увінчана великим хрестом. Виходячи з того, що на одній з граней главки показано вікно, вона була світовою, тобто відкритою в середину приміщення. На рівні приблизно половини висоти центрального зрубу церква оточена опасанням. Зі сходу до нефу прирублений низький, на рівні з опасанням, прямокутний вівтар, а з південної і, очевидно, північної сторони — кліроси, що зміщені від поперечної вісі на схід. Південний клірос, який можна побачити на плані, вкритий особливою шатровою крівлею, що увінчана хрестом. З південної сторони до нього веде дверний отвір, над яким показане невелике віконце. Бабинця немає, мабуть його замінювало крите опасання. Отож, перед нами варіант дводільного типу церков [25].

Між 1638 і 1654 рр. був перебудований головний храм Києво-Вознесенського монастиря, який після цього став багатоголавим [26]. Досить цікавий малюнок Абрама Ван Вестерфельда 1651 р., на якому зображено Вознесенську перебудовану церкву. Він свідчить, що храм був ще дерев'яний, але вже з шістьма куполами.

Вже на плані полковника І. Ушакова 1695 р. бачимо, що Вознесенська церква набула зовсім іншого вигляду [27]. Церква зображена зі східної сторони поблизу головних воріт монастиря. Ця висока зі сторони центральної вежі дерев'яна будівля обшита тісом. Церква має велику апсиду. Кривля центральної бані і апсиди вкриті гонтом [28].

Щодо згадуваної Воскресенської церкви, яку ми порівнювали вище, у 1679 р. її перебудували на нову, також дерев'яну церкву. Це відбулося у зв'язку з можливим наступом турецьких військ на Київ. Були проведені великі фортифікаційно-будівельні роботи над укріпленням Верхнього Києва. Судячи з конструкції, Воскресенська церква могла розглядатись як один з пунктів оборони Печерського містечка [29].

Коштом гетьмана Мазепи та його матері у 1701–1705 рр. замість дерев'яної Вознесенської церкви зводиться новий величезний кам'яний храм з цією ж назвою [30].

Храм розташовувався в центрі монастирської площі, тому мав виражену «всефасадність». Ця споруда була п'ятикупольною, вирізнялась центричністю і пірамідальністю об'ємної композиції. Про зовнішній вигляд цього храму дає уявлення його зображення на кресленні з колекції Вільгельма Фрідріха фон Берхольца [31], а також на планах маєтків Пустинно-Мікільського монастиря 1713–1715 рр. та документах XVIII ст [32]. Перший малюнок дає нам найбільше уявлення про кам'яну будівлю. Церква показана з південної сторони. Це тридільний храм з п'ятьма великими і п'ятьма маленькими куполами. Зі східної сторони виступає гранчаста апсида. Фасад південного входу оздоблений круглими півколонунами. Проте, на кресленні із західної сторони не видно напівциркульного завершення храму, яке було виявлено при археологічних розкопках 2005–2007 рр.

Архітектура культових споруд та монастирів найповніше відображає творчу строкатість архітектурних шкіл, що були поширені на території України, та взаємозв'язок між народною творчістю та професійним зодчеством.

Так, для кінця XVI — початку XVII ст. характерним був взаємовплив архітектури дерев'яних і кам'яних церков, що насамперед проявився у спільності принципів їх об'ємо-просторової побудови.

Нові дані, отримані під час розкопок 2005–2007 рр., дають багато нового для вивчення Вознесенського монастиря. І хоча джерела потребують часу для детального вивчення об'єктів та матеріалів, вже на цьому етапі можна робити деякі висновки.

Відповідно до рішення про створення культурно-мистецького та музейного комплексу на місці київського Арсеналу, тут з липня 2005 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом д. і. н. Г. Ю. Івакіна були розпочаті широкомасштабні археологічні розкопки. Під час їх проведення на території центральної частини плацу заводу на глибині 1–1,2 м було виявлено залишки фундаментного рову Вознесенської церкви XVIII ст. та значну кількість археологічних об'єктів XVII–XVIII ст [33].

З кінця XVIII ст. до літа 2005 р. територія колишнього Вознесенського монастиря належала військовому відомству і була недоступна для проведення досліджень. Лише у 1991 р., під час прокладання інженерних комунікацій, біля східного фасаду будівлі Арсеналу було виявлено два поховання, що, вірогідно, належали до кладовища Вознесенського монастиря [34], що вже підтверджено розкопками 2005–2007 рр.

На території Арсеналу археологами виявлено та досліджено близько 100 житлових та господарчих будівель і ям. Попередньо всі об'єкти датуються XIV–XVIII ст., більшість з яких відноситься до монастирського комплексу.

У 1740 р. у Вознесенському храмі було поховано київського цивільного губернатора, генерал-майора С. І. Сукіна, склеп якого і було знайдено під час розкопок 2005 р. на території «Арсеналу». Мабуть, генерал-майор мав якісь відзнаки перед монастирем, ймовірно, зробив матеріальний внесок на функціонування та розвиток Вознесенської церкви.

За планом Вознесенська церква була прямокутною, зі східної частини завершувалася трьома апсидами. Із заходу завершувалась напівциркульною конструкцією. Під час археологічних розкопок 2005–2006 рр. були зафіксовані залишки фундаментних ровів цього храму, засипані будівельним сміттям з битої цегли та розчину. Контури фундаментних ровів монастиря в цілому повторюють основні контури храму, хоча й через пізніші перекопи дещо порушені [35]. Розміри контуру фундаментних ровів дорівнюють приблизно $38,7 \times 24$ м. Ширина ровів коливається від 1,35 м до 2,2 м в районах основних стін та центральної апсиди із заходу на схід. На глибині 1,2 м від рівня розкопу в районі основних стін фундаментні рови заповнені будівельним сміттям, в той час як в районі напівциркульної конструкції із заходу рови заповнені лише на 40 см. В цьому смітті зустрічаються незначні фрагменти червоної і жовтої цегли. Товщина їх 5,5–6,5 см та уламки сіро-білого вапняного розчину. На лінії південної апсиди фіксуються незначні кутові виступи.

На північній смузі досліджуємого об'єкту зберігся прямокутний виступ. На всій площі церкви в кількох місцях збереглися залишки дерев'яних стовпів діаметром 15–20 см. На жаль, поки що не з'ясовано, чи до монастирських споруд вони відносяться.

У північному нефі виявлено залишки тонкого шару дерев'яного тліну, можливо — сліди дерев'яної підлоги.

Заглиблене на 0,5 м від денної поверхні розкопу підквадратне приміщення розмірами 170–185 × 190–210 см, збудоване із червоної та жовтої цегли (розміром 30 × 15 × 5,5 см, а також її половинок). Збереглося до шести рядів цегляної кладки на вапняному розчині, товщина швів між якими становить від 2 до 7 мм. Можливо, цю будівлю передбачалося використовувати в якості крипти.

Цікавими є залишки підземної частини споруди, розмірами 2,30 × 1,65 м, орієнтованої кутами приблизно за сторонами світу. Споруда виявилась частково перерізаною південною смугою фундаментного рову Вознесенської церкви. В заповненні споруди — сірий супісок із керамікою XVI–XVII ст. Виявлені залишки споруди свідчать про планування території під нове будівництво кам'яного храму, а також про знищення частини старих споруд на початку XVIII ст. Нові матеріали археологічних досліджень дозволили приступити до вирішення багатьох дискусійних питань, які не знайшли відображення на сторінках письмових джерел. Але ще більше залишилося таких проблем, які чекають на своє вирішення.

За допомогою іконографічних джерел можна зробити приблизні реконструкції внутрішнього убранства храму та його архітектурні елементи.

Незважаючи на вкрай обмежені можливості для реконструкції — повне знищення храму з вибіркою фундаментних ровів, — результати розкопок в комплексі з існуючими графічними зображеннями пам'ятки дають можливість для уявлення про основні параметри храму.

Важко говорити про внутрішній простір церкви. Під час археологічних розкопок у 2005–2006 рр. було виявлено частинки штукатурки вкриті різними за кольором фарбами (білий, чорний, брунатний, зелений, блакитний, коричневий, оранжевий, жовтий, вохристій, золотий). Можливо, ці шматочки залишилися після вибірки храму у кінці XVIII ст. Про зображення на стінах храму дізнаємося у сина антиохійського патріарха Макарія — Павла Алеппського, який, подорожуючи світом у XVII ст., залишив свої повідомлення і про Вознесенський монастир. Він повідомляє, що на стінах зображені 10 дів і праведниць: мучениць і святих. У синах Троїцької надбрамної церкви, серед зображень «мучеників», «праведників» існує зображення «Лик дівственець» з Іоаном Богословом. Можливо, що й у Вознесенській церкві у середині XVII ст. на стінах розміщувався цей сюжет.

Майже нічого не відомо про іконостас церкви. На основі порівняння збережених або втрачених, але досліджених, іконостасів інших церков періоду XVII–XVIII ст. і опису Павла Алеппського можна зробити лише приблизну реконструкцію іконостасу. Так, з опису дізнаємося, що були ікони Спаса,

Богоматері, храмової ікони Вознесіння та мучениць. Оскільки Києво-Печерська лавра була великим православним і художнім центром зі своєю іконописною майстернею у Києві, вона могла слугувати прикладом для сусідніх храмів, монастирів, в тому числі і для Вознесенського. Тому за приклад візьмемо іконостас Успенського собору. Імовірно, мучениці знаходилися в нижньому цокольному ряді, в намісному — з правого і лівого боку від царських воріт, на яких зображений сюжет Благовіщення, — розміщена ікона Спаса і Богородиці Одигітрії. Можливо в кінці цього ряду, з правого боку розташовувалась храмова ікона Вознесіння Господня. За християнським віруванням Вознесіння — це повернення Ісуса Христа після завершення Його земного життя в божественну сферу буття — «на небо». Вознесіння відбулося через 40 днів після Воскресіння. Христос Вознісся на небо таким, яким прийде чинити Страшний Суд. Іконографічно у сюжеті Христос зображений з жестом благословення у мандолі посеред янголів. Знизу, навколо Богородиці, що стоїть в молитвенній позі Оранти, об'єдналися апостоли — це символізує проводжаючу Христа на небо і чекаючу другого пришестя Церкву. Цей іконографічний тип залишився майже незмінним від мініатюри сирійського «Євангелія Рабули» (586 р.) [36].

Є припущення, що оскільки декілька ігумень мали ім'я Марія-Магдалина — Магдалена Білецька [37] (1640-ві), Марія-Магдалина Мазепина [38] (не виключено, що через рік після смерті матері Мазепи ігуменею монастиря стала або дружина, або сестра К. Мокієвського — теж Марія-Магдалина [39]), то в намісному ряді могла бути ікона цієї мучениці.

Відомо, що у храмі була розміщена чудотворна ікона Покрова Богородиці. У 1689 р. церковний діяч і письменник Данило Туптало у селі Рудні Чернігівської області замовив копію цієї ікони, яка прославилась чудесами у Покровській церкві с. Мохнатин і стала відомою під назвою Руденської Мохнатинської чудотворної ікони Богоматері. У 1690 р. ікону до Києва вивіз отець Василь, яка згодом потрапила до Вознесенського монастиря [40].

Часто у придорожніх церквах була ікона Св. Миколая, яка також могла розміщуватись у намісному ряді. Святий Миколай був захисником подорожувачих [41].

Наступний ряд — святковий — складався з дванадцяти свят навколо одного центрального — можливо, Тайної Вечері (на відміну від іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври, де замість Тайної Вечері був Спас Нерукотворний). Цей ряд починався з Різдва Богородиці і завершувався Воздвиженням Чесного Хреста. До цих свят входили: Різдво Богородиці, Введення, Благовіщення, Різдво Христове, Стрітіння, Богоявлення, В'їзд до Єрусалима, Зішесття до пекла, Вознесіння, Сходження Святого Духу, Преображення, Здвиження Чесного Хреста.

У апостольському ряді по обидві сторони від Дієсусу розміщувалися два-надцять апостолів. У останньому ряді — пророчому — були зображені пророки посеред композиції Знамення. Завершував іконостас сюжет Розп'яття. Це лише гіпотетична реконструкція іконостасу за обмеженою кількістю матеріалів.

Вознесенський монастир був значним культурним та духовним осередком. Тут знаходилась найвідоміша в Україні гаптарська майстерня, вироби якої вирізнялись вишуканим смаком та мали свої особливості. У майстерні на замовлення гетьманів та козацької старшини виконувалися найвідповідальніші і найдорожчі роботи для церков і монастирів України, насамперед для Києво-Печерської лаври. Деякі речі — вклади до Лаври, що є безцінними пам'ятками українського образотворчого гаптування, — зокрема пов'язані з іменами гетьмана І. С. Мазепи, Марії-Магдалини Мазепини та їхніх родичів. Це фелони «Успіння Богородиці», плащаниця «Христос, Богоматір, Іоанн Богослов» (1689), епитрахиль (1690) [42] і палиця «Вручення ікони» (1689) [43].

Сьогодні важко окреслити, якою була духовна діяльність жіноцтва в ті часи. Дана епоха вимагає докладнішого дослідження. Але, безумовно, жіночі згуртування-сестринства існували при церквах, а при жіночих монастирях — сиротинці, школи та майстерні. Розвиток церковного образотворчого мистецтва, зокрема, іконографія, вишивання церковного одягу, оздоблення речей церковного вжитку, багато в чому завдячує просвітницько-практичній роботі жіночих монастирів. Таким важливим центром у XVII–XVIII ст. був Києво-Вознесенський Печерський монастир, ігуменею якого була мати гетьмана Івана Мазепи Марія-Магдалина Мазепина, яка розпочала новий етап функціонування гаптарсько-іконописної школи і послужила прикладом для інших.

Знищення Києво-Вознесенського монастиря — це одна з перших акцій знищення пам'яток культури на користь будівництва цивільної споруди.

1. *Новгородцев В. І.* Географическое описание города Киева, сочиненное поручиком Новгородцевим с прибавлением описания Киево-Печерской Лавры и всех ей принадлежащих мест. — К.: Киево-Михайловский монастырь. — 1807.
2. Див.: Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995.
3. *Закревский Н.* Летопись и описание города Киева: Ч. 1–2. — М., 1858. — С. 145.
4. Див.: *Гійом Левассеф де Боплан.* Опис України, кількох провінцій польських, що тягнуться від кордонів Московії, разом з іншими звичаями, способом життя і ведення воен. — К., 1990.
5. *Маниковский И. Ф.* Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря. — К., 1894. — С. 10–12.
6. *Малиженовский Н.* Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь. — К., 1895. — С. 17.

7. *Крайня О. О.* Києво-Печерський Вознесенський дівочий монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць. — К., 2000; Вона ж. Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського монастиря // Лаврський альманах: Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури. — К., 2001. — Вип. 5; Вона ж. Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря // Лаврський альманах. Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури. — К., 2003. — Вип. 9.

8. Див.: *Сіткарьова О. В.* Архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. — К., 2005.

9. *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України, кількох провінцій польських, що тягнуться від кордонів Московії, разом з іншими звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990. — С. 35–36.

10. Див.: *Шероцький К. В.* Київ. Путівник /репринтне видання/. — К., 1917. — С. 278.

11. *Алеттський Павел.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века. — К., 1997. — С. 77.

12. *Крайня О. О.* Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського монастиря // Лаврський альманах: Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 155.

13. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1872. — Т. 10. — № 72.

14. *Крайня О.* Документи... — С. 157–159.

15. Там само. — С. 159.

16. *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. — К., 2005. — С. 128.

17. *Кривошия В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. — К., 2002. — С. 117; Див.: Універсал І. Мазепи київському і переяславському полковникам про закріплення сіл Стариця і Сеньківка за Київським Печерським жіночим монастирем // ЦДАУК. — Ф. 167. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 55; Універсали Івана Мазепи. — С. 144.

18. Купчая запись Марии Мазепиной Насикевичу на двор, 1701 г. // *Лазаревский А. М., Константинович Н.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии: В 3 ч. — Ч. 3. (Полк Стародубский) / Сост. Н. Константинович. — Чернигов, 1875. — С. 413.

19. *Крайня О. О.* Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря // Лаврський альманах. Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури. — К., 2003. — Вип. 9. — С. 39.

20. Див.: *Кальнофойський А.* Тератургима. — К., 1982.

21. *Кальнофойський А.* Тератургима // Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи). — К., 1982. — С. 14.

22. Источники водные. — М., 2005. — С. 202.

23. *Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Балакін С. А.* Археологічні дослідження на території київського Арсеналу 2005 р. (попередня інформація) // Праці центру пам'яткознавства. — К., 2005. — Вип. 8. — С. 125.

24. *Кальнофойський А.* Тератургима... — С. 14.
25. *Эрнст Ф. А.* Архитектура Киева XVII. — Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. — К., 1984. — С. 15–17.
26. *Сіткарьова О. В.* Архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. — К., 2005. — С. 152.
27. ЦДІАК України. — Ф. 52. — Оп. 1. — Спр. 13а.
28. *Сіткарьова О. В.* Архітектурний ансамбль... — С. 154.
29. *Реутов А. В.* Церковь Воскресения на Печерском местечке // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. К., 1992. — С. 68.
30. *Маниковский Ф.* Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря. — К., 1894. — С. 11.
31. Див.: Russian architectural drawings in the National Museum. Stockholm, 1963.
32. *Сіткарьова О. В.* Архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. — К., 2005. — С. 155.
33. *Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Балакін С. А.* Археологічні дослідження на території київського Арсеналу 2005 р. (попередня інформація) // Праці центру пам'яткознавства. — К., 2005. — Вип. 8. — С. 119.
34. *Балакин С. А., Сыромятников А. К.* Археологические исследования на территории Киево-Печерской лавры в 1991 г. // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. К., 1992. — С. 166–167.
35. *Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Балакін С. А.* Археологічні дослідження на території київського Арсеналу 2005 р. (попередня інформація) // Праці центру пам'яткознавства. — К., 2005. — Вип. 8. — С. 121–145.
36. *Аверинцев С.* Собрание сочинений / Под ред А. П. Аверинцевой и К. Б. Сигова/. — К.: 2006. — С. 149.
37. *Захревский Н.* Описание Киева. — К., 1868. — Т. 2. — С. 868–870.
38. Там само. — С. 869.
39. *Кара-Васильєва Т.* Літургійне шитво України XVIII–XVIII ст. — Львів, 1996. — С. 43–44.
40. Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції. — Чернівці, 1997. — С. 204–205.
41. *Аверинцев С.* Собрание сочинений / Под ред А. П. Аверинцевой и К. Б. Сигова/. — К.: 2006. — С. 322.
42. *Берладіна К.* Матеріали з історії українського образотворчого гаптування // Мистецтвознавство. Зб. 1. — Харків, 1928–1929. — С. 67.
43. *Берладіна К.* Два пам'ятника українського образотворчого шиття в XVII ст. из харьковских коллекций // Наукові записки науково-дослідної кафедри Історії європейської культури. Вип. III. — Харків, 1929. — С. 433.